

Lingvistiline tekstianalüüs

Reet Kasik

Tartu Ülikool

Üks rakendusliku keeleteaduse mitmekülgsematest ja kõige kiiremini arenevatest suundadest vaatleb keelt diskursusena, tekstidena, suhtlusena. Diskursuste, tekstide ja keelelise suhtluse uurimine analüüsib situatsioonide ja keekekollektiividega seotud keekekasutusviiside küsimusi eri vaatepunktidest, vaadeldes keelt kui tähenduste loojat, tähenduste vahendajat, tähenduste kandjat.

Keelekasutuse uurimise erinevaid suundi ühendab nägemus keele kontekstuaalsusest, uurijaid on aga viinud erinevates suundades see, missugusena nähakse uurimisobjekti, mis on uurimise eesmärgid ja milliseid meetodeid kasutatakse. Kõige selgemalt hakkas sotsiolingvistikas eristuma diskursuseanalüüs oma mikro- ja makrosüsteemidega. Sellest eraldus nn kriitiline diskursuseanalüüs, mis hakkas pöörama tähelepanu eeskätt ideoloogiale, keele ja võimu suhetele, keelele võimukasutusvahendina. Algtõukeks paistab olevat Georg Orwell, eriti tema romaanis “1984” tutvustatud *newspeak*. Seda suunda tuntakse nii kriitilise lingvistikana, kriitilise diskursuseanalüüsina kui ka kriitilise tekstianalüüsina nime all (vt nt Fowler 1996; Fairclough 1995; Heikkinen 1999). Viimastel aastatel on keeleteadlastest tekstiuurijad püüdnud ideoloogiliste ja poliitiliste vaatepunktide asemel fookusesse tõsta taas lingvistilisemaid tunnusjooni ja vastukaaluks kriitilis-ideoloogilisele lähenemisele on hakatud rääkima lingvistilisest tekstianalüüsist (vt nt Hiidenmaa 2000).

1. Kriitiline tekstianalüüs

Üks esimesi katseid vaadelda keekekasutuse ja sotsiaalse võimu, eriti ideoloogia vahelist seost oli diskursuse uurimise alal nn kriitilise lingvistikana uurimisrühm (Roger Fowler, Bob Hodge, Gunther Kress, Tony Trew) East Anglia ülikoolis 1970. aastate lõpul. Neljakesi avaldasid nad raamatu “Language and Control (1979) ning Hodge ja Kress lisaks veel raamatu “Language as Ideology” (1979). Rühm oli huvitatud avaliku keekekasutuse ja ideoloogia vahelistest suhetest ja kasutas tekstide analüüsil M. A. K. Halliday (1978) süsteemfunktsionaalset keeleteooriat. Keskne idee oli, et tekstitootja keelelised

valikud, nt passiivi kasutus või sõnavalikud, võivad olla ideoloogilise tähendusega. Eesmärk oli süveneda nendesse implitsiitsetesse ideoloogilistesse tähendustesse, mida arvati leiduvat kodeerituina ekspliitsiitsete väidete ja väljenduste taga. Teksti autor esitab oma loominguist vaatepunktist. Vaatepunkti valik tähendab seda, et nn objektiivseid tähelepanekuid ei ole olemas. Juhtiv idee oli, et tähendused (st valikud) ei ole tekkinud lihtsalt niisama, vaid nad on sotsiaalsed ja kultuurilised. Konkreetselt pöörati palju tähelepanu näiteks transitiivsusele, mille all mõeldi seda, kas tegija ja tema konkreetne tegevus on tekstis väljendatud või peidetud, vrd

Kaks palestiinlast sai surma mässajate ja Iisraeli politsei kokkupõrkes. Iisraeli politsei laskis kokkupõrkes mässajatega maha kaks palestiinlast.

Üsna palju analüüsiiti ka sõnavalikut ning sellega seostuvaid ideoloogilisi varjundeid. Sündmus saab erineva tähenduse sõltuvalt sellest, kas tegijaid nimetatakse *mässajateks*, *sõduriteks*, *terroristideks*, *vabadusvõitlejateks*, *palgasõduriteks*, *relvastatud meesteks* jne. Samas pakub sõnavalik lugejaile võimaliku tõlgenduse lugeja ja kõnealuse rühma vahelistest suhetest. Nimetades rühma vabadusvõitlejateks, oletab kirjutaja potentsiaalse lugeja solidaarsust, nimetuse *terrorist* puhul aga oletatakse lugeja solidaarsust konfliktiga teise osalisega. Lugeja võib pakutud valikuga nõustuda või olla teistsugusel arvamusel, see omakorda võib aga mõjutada seda, mida lugeja arvab selle lause kirjutajast või ütlejast. Nt see, kas Harri Männilit nimetatakse meediatekstis Venezuela miljonäriks, eesti kunsti toetajaks või sõjajaegse Saksa julgeolekupolitsei töötajaks, võib mõjutada lugeja suhtumist nii Männilisse kui ka temast kirjutavasse ajakirjanikusse.

Valikud ei pruugi olla teadlikud, vaid teatud keelekasutus- ja tõlgendusmallid, mõned nimetamis- ja kategoriseerimisviisid on kindlas sotsio-kultuurilises keskkonnas kujunenud iseenesestmõistetavaks. Kriitilises lingvistikas kasutatakse selle kohta terminit loomulikustumine (*naturalization*). Loomulikustumine väljendab kriitiliste lingvistide meelest keele ideoloogilisust, selle põhjuseks on keelekollektiivi väärtuste ja uskumuste süsteem (vt nt Fairclough 1989; Fowler 1991). Hea soomekeelne ülevaade kriitilise lingvistika ajaloost ja alustest on nt Jyrki Kalliokoski sissejuhatus kogumikule "Teksti ja ideologia" (Kalliokoski 1997).

Kriitilisele lingvistikale sai osaks mitmesugust kriitikat liiga kitsa vaatenurga ja ilmse vasakpoolse hoiaku pärast, aga selle keskne idee keeleliste tähenduste sotsiaalsest ja kultuurilisest motiveeritusest

on jäänud elama, ja see on innustanud uurijaid jätkama kriitiliste lingvistide tööd. Sellest kesksest ideest on võrsunud mitmeid viise uurida keele ja sotsiaalse võimukasutuse vahekorda. Need versioonid moodustavad tänapäeva kriitilise diskursuseanalüüsi. Kriitiline diskursuseanalüüs on seega üsna lai üldnimetus niisugusele keelekasutuse uurimisele, kus huviobjektiks on, kuidas sotsiaalne keelekasutus ja võimuvahekorrad on omavahel põimunud.

Üks kriitilise diskursuseanalüüsi põhilisi lähtekohti on, et keelekasutus on osa sotsiaalsetest tavadest (*social practice*). Selle all mõeldakse, et keelekasutus on osaliselt sotsiaalse keskkonna ja kultuuri poolt määratud, aga samaaegselt on keelekasutus ka sotsiaalselt konstruktiivne – ta mõjutab ümbritsevat maailma, selles valitsevaid identiteete ja sotsiaalseid suhteid. Selle taga on nägemus dialektilisest suhtest keelekasutuse ja keele kasutaja, suhtlussituatsiooni, sündmusega seotud institutsioonide ja struktuuride vahel. Kuigi keel loob ja kujundab kogu ahelat, on ta ise üks osa sellest ahelast ja seega nendesamade struktuuride poolt mõjutatav. Keelekasutus on sotsiaalselt ja kollektiivselt kujundatud, aga ta on ka sotsiaalselt kujundav.

Kriitiline diskursuseanalüüs tunneb huvi just selle keelekasutuse ja ühiskonna dialektilise suhte vastu. Keelekasutus konstrueerib selle lähenemise järgi kolme sotsiaalse elu välja: ta toodab ja kujundab (1) teadmisi, uskumusi ja väärtusi, (2) rühmadevahelisi suhteid ja rolle ning (3) sotsiaalseid identiteete (Fairclough 1992: 64).

Teine asi, mis kriitilises diskursuseanalüüsis varasemast kriitilisest lingvistikast alles on jäänud, on Hallidaylt (1985, 1994) üle võetud teksti multifunktsioonilisus. Keel mitte üksnes ei kirjelda maailma ja kogemusi, vaid ka loob tekste ja on inimestevaheliseks suhtlusvahendiks. Seega on igal tekstil samaaegselt kolm metafunktsiooni:

- 1) tähistusfunktsioon (*ideational function*), mis loob pildi maailmast ja kogemustest;
- 2) interpersonaalne funktsioon, mis kujundab ja püsistab sotsiaalseid suhteid;
- 3) tekstuaalne funktsioon, mis konstrueerib teksti mõttekaks tervikuks.

Kriitilises diskursuseanalüüsis on keel seega sotsiaalne areen, kus toimub samaaegselt kaks olulist sotsiaalset protsessi: maailma konstrueerimine ja suhtlus.

Teine pool keele ja ühiskonna dialektilise suhte uurimisel on selgitada keelekasutust määravaid või piiravaid tegureid ja struktuure. Sellest vaatepunktist on skaala ühes otsas homogeenne, ühemõtteline tekst. Näiteks käsitledes põlevkivitootmist, käsitletakse vaid selle majanduslikke aspekte. Teises otsas on heterogeenne tekst, kus eri vaatepunktid on segunenud. Põlevkivitootmisest rääkides on siis hõlmatud peale majanduslike aspektide ka näiteks keskkonnakaitse-likud, rahvuslikud või kohalikud vaatepunktid. Kriitilise diskursuseanalüüsi aspektist on tekstide homogeensus ja heterogeensus (ehk intertekstuaalsus) ühendatav nende võimustruktuuridega, mis on seotud kõnealuse nähtuse ja institutsiooniga. Muidugi – ühiskondlikud struktuurid ei kujunda keelekasutust mehaaniliselt ja sirgjooneliselt, aga kriitiline diskursuseanalüüs näeb seost nende struktuuride ja teksti potentsiaalse heterogeensusu puudumise vahel. Nii võidakse ühiskondlikke struktuure interpreteerida näiteks avalike tekstide intertekstuaalsuse taseme järgi. Sellest vaatepunktist iseloomustab tsenseeritud kommunikatsiooni erinevate ja vastandlike vaateid esitavate diskursuste puudumine, ja see võidakse seostada ühiskondliku situatsiooniga, selles valitsevate ideoloogiate ja võimusuhetega. Sotsiaalset kommunikatsiooni võidakse näha ka areenina, kus eri diskursused võistlevad omavahel selle pärast, milline neist saab kuuldavaks. Mingil ajal saab üks diskursus valitsevaks ja teised jäävad selle varju, mõne aja pärast lükkab mõni muu diskursus selle kõrvale jne. Diskursus osaleb seega samaaegselt käimas olevates muutusprotsessides ja võimusuhetes ning teisest küljest ka kirjeldab neid.

Nüüdisühiskonna sotsiokultuurilised muutused ja diskursuse roll nendes muutustes on olnud 1990. aastate kriitilise diskursuseanalüüsi vaieldamatu guru Norman Fairclough (1992, 1995, 1997) huviobjektiks. Tema 1990. aastate uuringute keskne mõiste on intertekstuaalsus. Muuhulgas vaatleb ta ka näiteks seda, kuidas üksik tekst laenab ja ühendab elemente varasematest tekstidest ja stiililiikidest – poliitiline kõne võib sisaldada elemente meelelahutuslikust vestelisusest või aktuaalsesse intervjuusaatesse põimitakse kerge võistlusmäng või lauluesitus. Fairclough peab nüüdisühiskonna iseloomulikuks diskursusetüübiks varasemate konventsionaalsete diskursusetavade segunemist, eriti meelelahutusliku lobisemisdiskursuse levimist informatiivsetesse ja dokumentaalsetesse faktidiskursustesse. Kujunevad tekstikooslused, mis Fairclough järgi on seotud laiemate institutsionaalsete ja sotsiaalsete muutustega. Selline dialektiline

arusaam keelekasutuse ja ühiskonna vahekorras aitab hoiduda deterministlikest hüpoteesidest, nagu oleks diskursus määratud üksnes sotsiaalselt ilma isikliku tegevusvabaduseta või kõik sotsiaalne moodustuks üksnes keelekasutuses. Kokkuvõtliku ülevaate kriitilise diskursuseanalüüsi olemusest ja arengusuundadest võib saada näiteks Norman Fairclough ja Ruth Wodaki artiklist (1998) kogumikus "Discourse as Social Interaction" Hea soomekeelse ülevaate pakub näiteks Sari Pietikäise kokkuvõtlik artikkel (2000).

2. Lingvistiline tekstianalüüs

Kõigile sellistele diskursusekäsitlustele on iseloomulik, et keelelised tekstid on küll uurimise materjaliks, mitte aga ise keskseks uurimisobjektiks. Sellepärast on viimastel aastatel hakatud nendest suundadest, kus tekste kasutatakse materjali või vahendina mitmesuguste asjade seletamiseks, eristama päris tekstianalüüsi või tegelikku tekstianalüüsi, mis otsib vastust küsimusele, mis on tekst ja mil viisil ta toodab tähendusi (vt nt Hiidenmaa 2000). Tekste paistavad tänapäeval uurivat kõik. Teksti, kõne ja keele esiletõus on osutus viimastel aastakümnetel toimunud pöördest teaduses, millest räägitakse sageli kui lingvistilisest või retoorilisest pöördest ühiskonnateadustes, mis teiselt poolt kahtlemata on seotud ka keele tehnologiseerimisega (Fairclough 1992).

Kui püüda lingvistilist tekstiuurimist eristada ühiskonnakesksetest tekstiuurimise liikidest, siis kõige sagedamini tõstetakse fookusesse see, et lingvistiline tekstianalüüs otsib kõikvõimalike probleemiasetustega vastust sellele, mis on tekst ja kuidas tekste kasutatakse. Need "teised" – nii palju ja mitmekülgeid kui neid ka on – tunnevad huvi eeskätt tekstide kui vahendi vastu, mille abiga selgitada mõtlemisviise, tegevusi, väärtusi ja teisi inimelu tunnusjooni. Seda võib väljendada ka nii, et kui 1970. ja 1980. aastatel oli huviobjektiks eeskätt tegelikkuse ja seda kirjeldavate või kujundavate diskursuste vahetõde, siis viimasel ajal on hakatud varasemast detailsemalt, "lingvistilisemalt", analüüsima diskursustes kasutatavat keelt ja selle väljendusvahendeid (Heikkinen, Hiidenmaa 1999: 85). Halliday süsteemfunktsionaalse keeleteooria kolme meta-funktsiooni terminites tähendab see, et tähistusfunktsiooni ja interpersonaalse funktsiooni kõrval on tekste uurivad lingvistid üha enam hakanud tegelema tekstuaalse funktsiooniga. Seejuures rõhutatakse,

et uurimisobjektiks peab olema terviktekst, mitte kontekstist välja-nopitud üksikväljend(id).

Kui uurimisobjektiks on tõstetud tekst ise, siis tuleb ta muidugi kõigepealt määratleda. Niisiis – mis on tekst? Kõige sagedamini kasutatavaks määratluseks on kujunenud, et tekst on kasutusel olev keel. Siit sünnivad uued küsimused. Kus ta kasutusel on – raadios, ajalehes, teaduslikus artiklis või sõpradevahelisel lobisemisel? Kes teda kasutab – arst, diskor, luuletaja, kohtunik? Milleks teda kasutatakse – tahetakse kellelegi midagi selgeks teha, tahetakse midagi teada saada või tahetakse panna keegi midagi tegema? Kujult võib tekst olla suuline või kirjalik, kuigi tekstianalüüs tegeleb eeskätt kirjalike tekstidega. Tekstilingvistid eristavad teksti, millel on konkreetne kuju, diskursusest, mis hõlmab peale teksti kogu suhtlus-situatsiooni ja ühiskondlik-kultuurilist konteksti (vt nt Fairclough 1997: 31). Fowleri (1996: 5) järgi mõistavad kriitilised lingvistid diskursust kui kultuuriliselt määratletud tähenduste süsteemi, mis on keele “taga” Hiidenmaa (2000: 166-167) võtab tekstide ja diskursuste mitmemõttelise vahekorra kriitilises diskursuseanalüüsis kokku järgmiselt: tekstid koosnevad diskursustest – muidu ei oleks tekste võimalik mõista. Diskursused on osa teksti tähendusest. Samal ajal tekstid oma valikutega viitavad neile diskursustele, täiendavad ja muudavad neid. Seega on diskursused samal ajal tekstidele kontekstiks ja tekstid moodustavad diskursusi.

Kuna tekstid ja diskursused põimuvad üksteisega, siis ei ole kerge alati lahus hoida ka tekstianalüüsi ja diskursuseanalüüsi. Nad moodustavad teatud skaala, mille ühes otsas on “puhas” tekstianalüüs, siis selline teadusala, kus otsitakse vastust sellele, kuidas tekstis väljendatakse tähendusi, kasutades ära keelesüsteemi võimalusi ja keele ressursse – sõnu, lauseid, atribuute, määrusi jne. Teises otsas on diskursuseanalüüs, mille ühe tähenduse järgi tekste kasutatakse selle uurimiseks, kuidas mitmesugustest asjadest räägitakse (nt perekonnast, kunstist, Euroopa Liidust jne). Tulemuseks on kirjeldus tähendustest, mis sellele teemaväljale kuuluvad. Nende kahe vahel ja neid ühendades paikneb keelele keskenduv teksti- ja diskursuseanalüüs, kus küsitakse, missuguseid tähendusi tekst toodab ja kuidas ta neid toodab.

Selle kirjeldamiseks, kuidas tekst sünnib, kasutavad lingvistilised tekstiuurijad erinevate grammatikamudelite instrumentariumi. Tekst ja tähendused on olemas sõnade ja lausete kujul, nii et teksti-

lisust analüüsides on vaatlusobjektiks pindtekst. Analüüsi tulemused sõltuvad omakorda sellest, kas uurija laenab vahendid funktsionaalsest või struktuuraalsest lingvistikast.

Soome diskursuseuurija Minna-Riitta Luukka (2000) eristab oma kokkuvõtlikus ülevaates vaatepunktist lähtuvalt neli erinevat diskursuseanalüüsi suunda. Tekstuaalseks suunaks nimetab ta sellist, mis vaatleb teksti eeskätt lausest suurema hierarhilise struktuurse üksusena. Eesmärgiks on selgitada, mis osadest tekstid koosnevad, mis eristab teksti mittetekstist, millised grammatilised vahendid seovad teksti tervikuks, kuidas kirjeldada tekstiosade vahelisi seoseid ja millised on eri tekstitüüpide tunnused. See suund põhineb mitmetel 1970. aastate tekstilingvistide uurimistöodel (vt nt van Dijk 1972; Halliday, Hasan 1976; Enkvist 1978). Tekstianalüüs on sellise vaatepunkti kohaselt süntaksist järgmine keeletasand ja põhimõtteliselt peaks olema võimalik välja selgitada tekstiehituse universaalsed mallid ja struktuurid, mille põhjal koostada võimalikke tekstigrammatikaid (eesti keeles vt selle kohta Hennoste 1986).

Kognitiivne suund püüab selgitada, milliste kognitiivsete protsesside kaudu muutuvad mõtted tekstiks. Analüüsi objektiks on teksti tootmis- ja mõistmisprotsess, mida kirjeldatakse mitut tüüpi kognitiivsete strateegiate, eesmärkide ja seoste abil (vt nt van Dijk 1980). Diskursus on van Dijki järgi propositsioonide, makropropositsioonide ja makrostruktuuride kompleks. Teksti looja moodustab alguses teatud üldsuunalise semantilise malli (makrostruktuuri) ja keele lineaarset iseloomu arvestades rühmitab ja seostab mõtted (propositsioonid) tekstiks (praktilist tekstianalüüsi näidet vt nt KSK: 100-101). Kommunikatsioon ja tähenduste vahendamine kujutab endast informatsiooni kodeerimist ja dekodeerimist. Nii tekstuaalsest kui ka kognitiivsest vaatepunktist vaadeldakse keelt strukturalistlikult, st vaatlusobjektiks on keele (pindteksti või mõttelise teksti) formaalne struktuur.

Interaktiivne suund vaatleb diskursust funktsionaalsest vaatepunktist, st analüüsib tegelikke suhtlussituatsioone ja nende kulgu. Tähenduste tõlgendus ja mõistmine põhinevad sellel, mis suhtlussituatsioonis toimub. Tähenduste loojaks ja vahendajaks ei peeta teksti tootjat üksi, vaid oluline on vastuvõtja roll, kes loob ise tähendusi oma kogemuste ja varasemate teadmiste toel. Sellistest lähte-kohtadest vaatleb keekekasutust vestlusanalüüs (vt nt Tainio 1997).

Konstruktiivne vaatepunkt määratleb keelekasutuse konteksti laiemalt kui teised siin tutvustatud suunad. Keel ja keelekasutus pole seotud üksnes suhtlussituatsiooniga, vaid laiemalt ühiskondliku kontekstiga, milles keelt kasutatakse. Konstruktiivne vaatepunkt iseloomustab ka kriitilist diskursuseanalüüsi, millest eespool pikemalt juttu oli. Konstruktiivsed keeleuurimissuunad lähtuvad eeldusest, et keelt pole olemaski ilma kasutuseta, keel ja tema kasutuskontekst kuuluvad kokku. Uurimisteema piiratakse mitte niivõrd keeleliste muutujate alusel, vaid institutsionaalselt. Ei uurita mitte teksti kui niisugust, vaid haldus-, õpetus-, õigus- või meediakeelt. Tekstianalüüs tegeleb n-ö kasulike, probleemikesksete teemadega. Teemad lähtuvad seega pigem ühiskondlikest ootustest kui keelest ja uurimis- traditsioonist. Rõhutatakse probleemikesksust ja tulemuste rakenduslikkust. Analüüsi tulemusena saadakse infot, mille abil püütakse kujutada inimkollektiivide olemust ja tegutsemisviise. Teiselt poolt pakub selline tekstianalüüs oma kriitilisuse tõttu vahendeid ühiskondlikeks muutusteks ja nende uurimiseks. Tekstianalüüs ongi sageli, paljude arvates liigagi, üritanud "paljastada" võimu, mittevõrdõiguslikkust, rassismi ja muid negatiivseid ilminguid ja niiviisi püüdnud "maailma parandada"

Tänapäeva tekstianalüüsi all mõeldakse üha enam just teksti tähenduste uurimist ja ka sõna *tekst* kasutatakse üha sihikindlamalt nende tähenduste väljendamiseks, mida keelekasutusega luuakse. Lingvistiline tekstianalüüs erineb seega kriitilisest diskursuseanalüüsist eeskätt rõhuasetuse poolest. Kriitilises diskursuseanalüüsis pööratakse keeleanalüüsi kõrval suurt tähelepanu keeleväliste seikade analüüsile. Rõhuasetus on, et keelekasutuse taga on ideoloogia, sotsiaalsed ja kultuurilised funktsioonid, mis keelekasutust mõjutavad ja "juhivad". Analüüs hõlmab kolme dimensiooni (vt Fairclough 1989: 26-27): kirjeldus (tekstitasand), interpretatsioon (teksti ja suhtluskonteksti suhe) ja seletus (tekst ja suhtlus ühiskondlikus kontekstis). Terminiga *tekstianalüüs* rõhutavad kriitilise diskursuseanalüüsi ideest õhutust saanud lingvistid, et uurimisobjektiks on eeskätt konkreetsete tekstide keel, selle vormid ja tähendused ning keelevälise tegelikkuse, sotsiaalsete ja kultuuriliste funktsioonide loomine on keelekasutuse üks tagajärgi. Piirduakse siis eeskätt kirjeldus- ja tõlgendustasandiga, kusjuures tõlgendus samastatakse tähendusega (Hiidenmaa 2000: 168). Varasemast tekstigrammatikast ja tekstilingvistikast erineb siin tutvustatav tekstianalüüsi suund aga

eeskätt selle poolest, et analüüs lähtub funktsionaalsest, mitte aga struktuuralsest keelekirjeldustraditsioonist.

Seda, et diskursuseanalüüsist on eraldatud tekstianalüüs, on põhjendatud ka sellise loogikaga, et terminit 'tekst' on kergem laiendada nii, et see hõlmaks ka tähendused, kui piirata mitmetähenduslikku ja paljudel teadusaladel kasutatavad lemmikterminit 'diskursus' veel sellega, et see sisaldaks pelgalt tekstuaalseid tähendusi.

3. Teksti tekstuaalsusest

Tekst on eri asi kui sündmus, mida ta käsitleb. Seega peaks olema võimalik vaadata teda nimelt tekstina ja eraldi reaalse maailma sündmustest. Maailmas ja tegelikkuses ei ole asjadel ja protsessidel nimesid, nad ei organiseeru teemaks ja väiteks, nendes ei sisaldu positiivset või negatiivset suhtumist, kindlust või ebakindlust. Nii viisi teravdatuna tundub "teksti" ja "maailma" erinevus rohkem kui enesestmõistetav, aga praktilises analüüsis lipsab tähelepanu ikka väga kergesti sisu ületähtsustamisele: analüüsija keskendub hõlpsasti sellele, mida tekstis öeldakse, millele viidatakse ja millisena sündmused ja asjad paistavad. Halvemal juhul jääb analüüs pelgaks teksti sisu parafrasiks, kus sisu jutustatakse oma sõnadega ümber. See on paljude diskursuseanalüüsi rakenduste tüüpiline omadus. Analüüs on sel juhul tähelepanu all eeskätt see, mida tekst meile räägib tekstivälisest maailmast. Tähelepanuta jääb see, kuidas tekst esitab seda, mida ta esitab, missugune roll ja sotsiaalne staatus tekstil on (Hiidenmaa 2000: 172).

Tekstianalüüs eesmärk on näidata konkreetselt keele polüfunktsionaalsust: seda, kuidas keelt kasutatakse samaaegselt asjadest rääkimiseks, situatsioonide, seoste ja suhete loomiseks. Keelekasutust analüüsitakse kontekstist, situatsioonist, tähenduse ja vormi suhtest lähtudes. Analüüsi võib esitada Halliday süsteemfunktsionaalset grammatikat järgides metafunktsioonide kaupa, nii et alguses kirjeldatakse keelelisi valikuid (tähistusfunktsioon) ja seejärel seda, kuidas neist valikutest on kokku pandud konkreetne, uuritav tekst (tekstuaalne funktsioon) ning milliseid suhteid ja identiteete selle tekstiga luuakse (interpersonaalne funktsioon). Materjali esitus võib põhineda ka keeleüksustel, nii et analüüsitakse eraldi süntaktilisi, sõnavaralisi, temaatilisi, argumentatsioonilisi, retoorilisi võtteid ja valikuid ning nende põhjal sündivaid tähendusi.

Sisu analüüs või tähistusfunktsiooni analüüs esitab kirjelduse sellest valdkonnast, mida tekst käsitleb. Tähistuse analüüs toob esile, milliseid tähistatavaid, protsesse, osalisi ja suhteid tekstis luuakse. Sellel teemal on meil valminud esimene magistritöö – Inga Kukk kaitstes tekstilingvistilist uurimust Eesti rahvuspoliitilisest diskursusest, kus vaatles, millised on rahvuspoliitilise diskursuse osalised, kuidas neid nimetati, mis rollides ja protsessides (aktiivsetes v passiivsetes) nad tekstides osalesid (Kukk 2001a).

Teksti suhtlusfunktsiooni analüüsides on võimalik näha, kuidas tekst seostub ühiskonnaga, loob ja säilitab sotsiaalseid suhteid. Tekstiga tehakse midagi, tal on eesmärk, funktsioon. Interpersonaalseid tähendusi analüüsides vaadeldakse harilikult eraldi suhtlustähendust ja suhtumistähendust. Suhtlustähendus väljendab (loob) teksti autori ja lugeja rolle suhtluses ja nende vahelist suhet. Näiteks ajalehe juhtkirjas, kooliõpikus või linnavalitsuse määruses lumekoristuse kohta loob keelekasutus teksti kirjutaja ja lugeja vahele erinevad suhted. Suhtumistähendus omakorda seostub kirjutaja suhtumisega teksti: võimalikkus–võimatus, korduvus–ühekordsus, kohustuslikkus–vabatahtlikkus jne. Keeleliselt tähendab see kõige laiemalt võttes teksti modaalsuse uurimist. Interpersonaalse metafunktsiooni analüüs paljastab teksti konstrueeritud sotsiaalse tegelikkuse, rollid ja identiteedid, osalistevahelised suhted. Praktiliste õpilastööde lemmikteemad on olnud poliitilised tekstid, reklaamid ja muud teadlikult manipuleerivad tekstid, kust on põnev analüüsida suhtlusvõtteid, mõjutamise võtteid. Tegelikult on interpersonaalne metafunktsioon loomulikult igal tekstil, kuigi see alati ei paista kohe välja, sest mõjutamisvõtted on loomulikustunud neutraalseks. Interpersonaalse ehk suhtlusfunktsiooni uurimiselasse kuulub see, kuidas asjadesse suhtutakse, millise rolli kirjutaja enda jaoks teksti sisse kirjutab, millise rolli oma lugeja jaoks. Suhtlusfunktsiooni analüüs viib põhja kujutluselt, et kommunikatsioon on vaid sõnumi saatmine mingit kanalit pidi saatjalt vastuvõtjale või et tekst on vaid tükk infot maailmast. Seda on mõnikord peetud süsteemfunktsionaalse grammatika suurimaks panuseks, sest tänu sellele on tulnud esile tekstide tekstilisus ja maailma konstrueeriv iseloom.

Tekstuaalse metafunktsiooni analüüs juhhib nägema teksti keelena. Teksti vaadeldakse nimelt keelelise esitusena. Analüüs võib lähtuda vägagi formaalsetest lähtekohtadest – sõnade ja lausete vormilistest, välistest tunnustest, aga konstruktiivses tekstianalüüsis on

tähelepanu keskpunktis eeskätt funktsioonid. Eesmärgiks on selgitada, mis ülesanne väljendil on või missugust tähendust ta konstrueerib. Analüüsi objektiks on teksti liiki (žanri) ja registrit kujundavad keelevahendid, teksti informatiivne struktuur, teema–reema suhted, kohesioon. Tekstuaalse metafunktsiooni alla kuulub ka intertekstuaalsuse analüüs – milliseid teisi tekste on kasutatud, kuidas on kasutatud otsest kõnet, kuidas refereeritud.

Tekst ei ela tühjuses. Tegelikud tekstid esinevad ikka mingis situatsioonis ja keskkonnas. Kontekste on mitmesuguseid ja neid on mitmel viisil liigitatud. Äärmusteks on ühelt poolt selge jaotus tekstiks ja tekstiväliseks kontekstiks, teiselt poolt teksti ja konteksti sulam, kus üht pole olemas teiseta. Konteksti võib mõista mitut moodi. Näiteks Lemke (1990) peab teksti kontekstiks teisi tekste, mida ta liigitab kolme rühma. Ideatsioonilisest (tähistatava) vaatepunktist moodustavad teksti konteksti teised sama teemat käsitlevad tekstid. Näiteks põlevkivi kaevandamist käsitlev tekst liitub majandust, tööstust ja keskkonda käsitlevate tekstidega, olgu nad siis teaduslikud, ilukirjanduslikud, poleemilised, uudised või ükskõik millised. Seos teiste tekstidega võib olla eksplitsiitne (viidatud) või implitsiitne (tekstist väljaloetav, kuigi otseselt nimetamata). Žanrilisest vaatepunktist moodustavad uuritava teksti konteksti teised tekstid, mis kasutavad samasugust esitusviisi. Uudis on kontekstuaalselt seotud teiste uudistega, teaduslik artikkel teiste teaduslike artiklitega. Nad on teatud mõttes “ühtemoodi”, sõltumata sellest, mis teemat nad käsitlevad: uudis on uudise moodi, luuletus on luuletuse moodi jne. Situatiivseks kontekstiks on need tekstid, millega vaadeldav tekst koos esineb. Seos võib olla vägagi konkreetne, nt ajalehe külge. Jutu tõlgendust mõjutab see, kas see on küljendatud silmapaistvalt – lehe keskele suure pealkirja ja fotoga – või silmapaistmatu lühiuudisena lehekülje servale. Täpselt samuti on näiteks luuletuse kontekstiks teised sama kogu luuletused või teadusliku artikli kontekstiks teised kogumiku või ajakirjanumbri artiklid. Need on nn situatiivsed intertekstid, mis mõjutavad teksti interpreteerimist.

Kõigi nende kontekstuaalsete tekstide ja diskursuste toel esineb iga analüüsitav tekst osana laiast tekstivõrgustikust, mis mõjutab selle teksti tõlgendamist ja tekkivaid tähendusi. Kuna tekstidel on mitmesuguseid kontekste, siis ei ole olemas õiget või algupärast keskkonda ega ka ühte õiget või tüüpilist tõlgendust. Muidugi ei tähenda see tõlgenduse suvalisust. Tekstianalüüs eeldab siiski, et

tähenduste analüüsimisel osutatakse, missuguseid tõlgendusi mingist tekstist võib esitada ja kuidas need tõlgendused on seotud tekstis esinevate keeleliste valikutega ja nendest välja loetavate intertekstide ja kontekstidega (Hiidenmaa 2000: 183–184). Võimalike tõlgenduste otsimine ja analüüs tähendab üksnes, et tekst võimaldab sellist luge-misviisi, ega luba muidugi väita, et teksti autor oleks nii mõelnud.

Tekstianalüüsi lingvistilisemat, tekstikesksemat lähenemisviisi on arendanud eeskätt soomlased (vt ka Kukk 2001b), kellelt on ka pärit ideoloogilise ja lingvistilise vaatepunkti eristamine ja teatud mõttes isegi vastandamine (Hiidenmaa 2000). On viljeldud nii üksik-teksti põhjalikku analüüsi (nt Kalliokoski 1991), struktuuriüksuste (sõnad, fraasid, laused, teemad, retoorilised võtted) järgi rühmitatud vaatlusviisi (Karvonen 1995) kui ka metafunktsioonide (tähistus, interpersonaalsus, tekstuaalsus) kaupa esitatud analüüsi (Heikkinen 1999). Praktilise eesmärgiga keelekeskset tekstianalüüsi, kus uuritava tekstirühmale (haldustekstid) tüüpiliste keelejoonte kirjeldusest minnakse edasi üksikute tekstide tervikanalüüsini, esindab Kodumaa Keelte Uurimiskeskuse tekstihoolde töörühma mitmeaastase töö kokkuvõttena valminud “Teksti työnä, virka kielenä” (Heikkinen jt 2000).

4. Kokkuvõtteks

Keeleliste struktuuride analüüsis on keskseks põhimõtteks valiku mõiste. Kirjutajal ja rääkijal on kasutada suur hulk keele väljendusvõimalusi, tekstis on neist vaid väike osa. Miks just need? Mis põhjendustega? Milliseid alternatiive oluks kirjutajal teksti moodustamiseks, milliseid tähendusi kirjutaja juhtuks väljendama teistsuguste valikutega? Need küsimused juhivad nägema, milline funktsioon valitud väljenditel ja struktuuridel kontekstis on. Milliseid tähendusi tekst loob sellega, et seal on tehtud just niisugused valikud? Muidugi ei ole need alati füüsiliste isikute teadlikud valikud – suur hulk valikuid on läbipaistmatu motivatsiooniga. Väljend valitakse kui iseendastmõistetav. Just see on keskne keele ja ideoloogia suhete uurimises: miks ja millised tähendused loomulikustuvad, nii et me peame neid endastmõistetavaks, terve mõistuse valikuteks, millele me ei näe alternatiive. Lingvistilises tekstianalüüsis pakub huvi teine pool: milliseid tähendusi need loomulikustunud valikud loovad, milliseid tähendusi võiks luua alternatiivsete valikutega, mis meile “pähegi ei tule”

Valikuid juhivad sageli kultuurilised konventsioonid, mille põhjal kujunevad välja tekstiliigid ehk žanrid. Tekstilingvistilisest vaatepunktist ei ole näiteks "tarbetekstilisust" kui niisugust maailmas valmis kujul olemas, see sünnib igal tekstiloomejuhul uuesti. Tarbetekstilisus on kultuuriline tõlgenduskategooria, mille abil tekste luuakse ja loetakse. Ta muutub aja jooksul ja tal on mitmesuguseid variante. Tarbetekstilisust toodetakse, täpselt samuti nagu toodetakse ajaviitetekstilisust, uudisteksti, tundelist teksti, valides sobivasti sõnu, lauseid ja muid keelelisi vahendeid. Siin on üks süsteemfunktsionaalse lähenemise tuum: keelesüsteemid, mille abil keelt kasutatakse, ei ole staatiliste ja püsivate struktuuridena olemas, vaid nad saavad endale vormi iga teksti ja esinemise korral. Iga tekstiesinemus ja iga keelekasutuskord loob keele funktsionaalset süsteemi, tugevdab ja muudab seda. Süsteem on pidevas liikumises. Süsteemsus on aga kogu aeg olemas, sest ainult selle najal suudab lugeja või kuulaja tõlgendada tekstide tähendusi.

Süsteemid on ühest küljest keelesüsteemid, nagu käänamine, lauseehitus, sõnajärg ja sõnamoodustus. Teiselt poolt on nad keele vahenditega väljendatavad ja muutuvad kultuurisidusad tähendus-süsteemid, nagu diskursused, tekstiliigid ja nende kasutusviisid, kollektiivide keelekasutustavad. Süsteemfunktsionaalses tekstianalüüsis vaadeldakse kõiki neid süsteeme ja selgitatakse välja, missuguseid valikuid igas süsteemis tehakse ja missugune on iga valiku seos tähendustega. Ehk kokkuvõtlikult: keel on kirjeldatav tähendusvalikutena ja valikuvõimaluste kogum on kirjeldatav süsteemina (Heikkinen jt 2000: 13).

Kirjandus

- Enkvist, Nils Erik 1978. *Tekstilingvistiikan peruskäsitteitä*. Helsinki: Gaudeamus.
- Fairclough, Norman 1989. *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman 1995. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
- Fairclough, Norman 1997. *Miten media puhuu*. Tampere: Vastapaino.
- Fairclough, Norman; Wodak, Ruth 1998. *Critical discourse analysis. – Discourse as Social Interaction*. *Discourse studies: A Multidisciplinary*

- nary Introduction. Volume 2. Toim Teun A. van Dijk. London: Sage. 258–284.
- Fowler, Roger 1991. *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London: Routledge.
- Fowler, Roger 1996. On critical linguistics. – Text and Practices. Readings in Critical Discourse Analysis. Toim C. R. Caldes-Coulthard, M. Coulthard. London, New York: Routledge. 3-14.
- Fowler, Roger; Hodge, Bob; Kress, Gunther; Trew, Tony 1979. *Language and Control*. London: Routledge.
- Halliday, M. A. K 1978. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London: Arnold.
- Halliday, M. A. K. 1985 (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- Halliday, M. A. K.; Hasan, Ruqayia 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Heikkinen, Vesa 1999. Ideologinen merkitys kriittisen tekstintutkimuksen teoriassa ja käytännössä. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 728. Helsinki.
- Heikkinen, Vesa; Hiidenmaa, Pirjo 1999. Me ja muut tekstintutkijat. – *Virittäjä* 1, 83–89.
- Heikkinen, Vesa; Hiidenmaa, Pirjo; Tiililä, Ulla 2000. *Teksti työnä, virka kielenä*. Helsinki: Gaudeamus.
- Hennoste, Tiit 1986. *Tekstigrammatikast tekstiteoriani*. – *Keel ja Kirjandus* 1, 26–34.
- Hiidenmaa, Pirjo 2000. *Lingvistinen tekstintutkimus*. – *Kieli, diskurssi ja yhteisö*. Toim Kari Sajavaara, Arja Piirainen-Marsh. Jyväskylän yliopiston soveltavan kielentutkimuksen keskus. 161–190.
- Hodge, Bob; Kress, Gunther 1979. *Language as Ideology*. London: Routledge.
- Kalliokoski, Jyrki 1991. *Yhtiö, laki, kielenkäyttö ja alamaiset*. Erään lehtihaastattelun analyysiä. – *Leikkauspiste*. Kirjoituksia kielestä ja ihmisestä. *Suomi* 158. Toim Lea Laitinen, Pirkko Nuolijärvi, Mirja Saari. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 87–106.
- Kalliokoski, Jyrki 1997. *Johdanto*. – *Teksti ja ideologia*. *Kieli ja valta julkisessa kielenkäytössä*. *Kieli* 9. Toim Jyrki Kalliokoski. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos. 8–36.
- Karvonen, Pirjo 1995. *Oppikirjateksti toimintana*. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 632. Helsinki.
- Kukk, Inga 1999. *Eesti rahvuspoliitika osaliste esitamine meedias*. *Kriitiline tekstianalüüs*. *Magistritöö TÕ eesti keele õppetoolis*.
- Kukk, Inga 2001a. *Eesti rahvuspoliitika osalised ajalehetekstides* – *kriitiline tekstianalüüs*. – *Keele kannul*. *Pühendusteos Mati Erelti* 60.

- sünnipäevaks. Tartu ülikooli eesti keele õpetooli toimetised 17. Toim Reet Kasik. Tartu. 146–165.
- Kukk, Inga 2001b. Tekstianalüüsist teispoole lahte. – Keel ja Kirjandus 5, 349–355.
- KSK: Kieli ja sen kielioipit. Opetuksen suuntaviivoja. Helsinki: Opetusministeriö. 1994.
- Lemke, Jay 1990. Talking Science: Language, Learning and Values. New York: Ablex.
- Luukka, Minna-Riitta 2000. Näkökulma luo kohteen: diskurssintutkimuksen taustaoletukset. – Kieli, diskurssi ja yhteisö. Toim Kari Sajavaara, Arja Piirainen-Marsh. Jyväskylän yliopiston soveltavan kielentutkimuksen keskus. 133–160.
- Pietikäinen, Sari 2000. Kriittinen diskurssintutkimus. – Kieli, diskurssi ja yhteisö. Toim Kari Sajavaara, Arja Piirainen-Marsh. Jyväskylän yliopiston soveltavan kielentutkimuksen keskus. 191–218.
- Tainio, Liisa (toim) 1997. Keskusteluanalyysin perusteet. Tampere: Vastapaino.
- Van Dijk, T. A. 1972. Some Aspects of Text Grammars: A Study in Theoretical Linguistics and Poetics. The Hague: Mouton.
- Van Dijk, T. A 1980. Macrostructures: An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction and Cognition. New York: Erlbaum.